Aikuiskasvatuksen 54. vuosikirja

Haavoilla – käsite ja kokemus

Aikuiskasvatuksen näkökulmia rikkoviin elämäntilanteisiin

Toim.
Erja Laakkonen, Tiina Sotkasiira, Iiris Lehto & Mirva Heikkilä

[SoPhi]

Aikuiskasvatuksen 54. vuosikirja

Haavoilla – käsite ja kokemus

Aikuiskasvatuksen näkökulmia rikkoviin elämäntilanteisiin

Toimittaneet
Erja Laakkonen, Tiina Sotkasiira, Iiris Lehto & Mirva Heikkilä

[SoPhi]

SoPhi 149

SoPhi on julkaissut akateemisesti korkeatasoista filosofista ja yhteiskuntatieteellistä kirjallisuutta vuodesta 1995. Kirjoittajamme ovat kansainvälisesti ansioituneita tutkijoita. Julkaisemme sekä suomen- että englanninkielistä kirjallisuutta. Julkaistavat kirjat valitaan tieteellisin kriteerein asiantuntijalausuntojen pohjalta. SoPhin toimintaperiaatteina ovat nopeus, riippumattomuus ja ajankohtaisuus. Kirjat ovat helposti saatavilla maksutta internetistä. SoPhi-kirjat ovat vertaisarvioituja ja mukana julkaisufoorumin luokituksessa.

www.jyu.fi /sophi

Kansikuva: Helene Schjerfbeck, Naisprofiili ”muistista”, 1932

Kustannustoimittaja Katja Tiilikka

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

CC BY 4.0
2022 Jyväskylän yliopisto

ISBN 978-951-39-9423-5 (pdf)
ISSN 1238-8025

Sisältö

Johdanto

Tiina Sotkasiira, Mirva Heikkilä, Erja Laakkonen & Iiris Lehto:
Haava metaforana, käsitteenä ja metodologisena lähestymistapana ... 6

Asiantuntijaksi kasvaminen korkeakoulutuksessa

Kristian Lindell, Ville Mankki & Pekka Räihä:
Erilaisen koulutustaustan haava. Ei-ylioppilaiden kokemuksia luokanopettajakoulutuksesta ... 31

Anne Virtanen:
Määrällisten tutkimusmenetelmäopintojen aikana syntyneet haavat sekä niiden juuret ja parannuskeinot. Kasvatustieteen opiskelijoiden näkökulma ... 53

Mirva Heikkilä & Suvi Satama:
Kehollliset haavat akateemisessa työssä. Kahden tutkijan voimaannuttava vuoropuhelu ... 80

Rikkovat rakenteet ja kokemukset työelämässä

Maija Korhonen, Päivi Siivonen & Ulpukka Isopahkala-Bouret:
Sinnikkään työntekijän ihanne ja haavoittuvuus naisten asiantuntijatyössä ... 109

Tuija Koivunen:
Prekaari opettajuus ja julma optimismi ... 135

Satu Mättö, Mirjami Ikonen & Taina Savolainen:
Parantaako aika haavat luottamuksen rikkoutuessa? Narratiivinen tutkimus suomalaisilta työpaikoilta ... 156

Anna-Mari Simunaniemi, Santeri Halonen, Tiina Salmijärvi & Niina Impiö:
Mikroyrittäjien haavoittuvuus ja parantava
valmennus koronakriisissä ... 185

Rikkoumat elämänkulussa

Pekka Kuusela & Mikko Saastamoinen:
Haavat ja aikuisuuteen kasvaminen myöhäismodernissa
yhteiskunnassa ... 218

Mari Karvinen:
Piilossa haavoittuvat miehet.
Miesten kokemuksia heihin kohdistuvasta parisuhdeväkivallasta ... 243

Marjo Vuorikoski & Taina Törmä:
Dialoginen muistelu naisten toimijuuden vahvistajana
eläkkeelle siirtyessä ... 269

Tuula Joro, Iiris Lehto & Anni Rannikko:
Kolme tarinaa totuudesta.
Homoseksuaalisuuden representaatiot yksilökeskeisessä
ulostulojournalismissa ... 295

Johanna Ennser-Kananen & Päivi Iikkanen:
Haavoittuneita ja kärsiviä?
Siirtolaisnaisten toimijuus osana tutkimusta ... 324

Haavat elonkehässä

Juni Sinkkonen:
Haavoittuvuuden kategoriat nuorten ilmastoaktiivisten
aikuisten kerronnassa ... 348

Erja Laakkonen:
Kohtuus kohtuuttomuuden maailmassa ... 372

Kirjoittajat ... 399

Johdanto

Haava metaforana, käsitteenä ja metodologisena lähestymistapana

Tiina Sotkasiira, Mirva Heikkilä, Erja Laakkonen ja Iiris Lehto

Konkreettisessa, arkisessa merkityksessään *haava* ymmärretään jonkin ulkoisen tekijän vaikutuksesta syntyneeksi vaurioksi, joka rikkoo ihon muita kudoksia suojaavan kerroksen (Saarelma 2021). Sanana se saattaa herättää muistoja lapsuuden leikeissä saaduista haavoista ja ehkäpä myös hoivatuksi tulemisesta. Joku puhalsi haavaan. Vahingoittuneeseen kohtaan laitettiin laastari, joka otettiin pois muutaman päivän kuluttua. Kohta sormi tai polvi oli kuin uusi. Joistakin syvemmistä haavoista saattoi tosin jäädä jälkeen arpi, joka vielä aikuisenakin muistuttaa tapahtuneesta. Toisaalta monet ihmiset kantavat mukanaan kokemuksia haavoista, jotka paranevat hitaasti. Nämä, usein henkiset, haavat voivat olla myös kivuliaita. Parantuakseen ne vaativat huolellista hoitoa ja jos jäävät sitä vaille, kipu voi seurata mukana elämänvaiheesta toiseen. Haavat voivat myös tulehtua niin, että ne uhkaavat terveyttä. Tällaisten haavojen hoitoon saatetaan tarvita myös ammattilaisten apua. Toisaalta haavoja ja haavoittuvuutta myös kätketään, ja jotkut jäävät haavoineen yksin.

Tässä kirjassa käytämme sanaa haava kolmella tavalla: metaforana, käsitteenä ja metodologisena lähestymistapana. Metaforana käytämme sitä kuvaamaan materiaalista sekä sosiaalisesti ja kulttuurisesti koettua vahingoittumista. Kyse voi olla kuvaannollisesta loukkaantumisesta,

kuten mielen haavoista, tai se voi tarkoittaa fyysistä tai fysiologista rikkoutumaa, jolloin tarkastelu kohdistuu ihmiskehoon ja kehollisuuden määrittelyihin tai ihmiseen osana ympäristöään sekä luonnon selviytymistä (ks. esim. Butler 2006; Matutinović, Salthe & Ulanowicz 2016, 24–25). Haavoittuvia ovat paitsi ihmiset, myös koko elonkehä. Tässä kirjassa pohdimme erityisesti sitä, miten kokemuksia haavoittumisesta käsitellään aikuisuudessa. Meitä kiinnostaa, millaisia haavoja aikuisilla on, kuinka ja missä he ovat haavoittuneet sekä millaista hoitoa haavat saavat.

Nykyisellään termillä haava tehty aineistohaku ohjaa lääke- ja hoitotieteen kirjallisuuden pariin, ja siksi haava-käsitteen merkityksestä ollaan kasvatus- ja yhteiskuntatieteissä vielä epävarmoja. Sitä ei ole aiemmin juurikaan käytetty aikuiskasvatustieteessä tai muilla tieteenaloilla, joilla tämän kirjan kirjoittajat toimivat. Tavoitteenamme onkin tuoda haava uudelleen tulkittuna kasvatuksen ja koulutuksen alojen sekä laajemmin ihmis- ja yhteiskuntatieteelliseen keskusteluun. Kuten kirjasta käy ilmi, haava käsitteenä avaa uusia tapoja tarkastella rikkovia elämäntilanteita, kokemuksia ja kriisejä sekä niistä selviytymistä.

Aiemmin kirjan aihepiiriin kuuluvista teemoista on kirjoitettu haavan lähikäsitteeseen eli *haavoittuvuuteen* viitaten. Haavoittuvuutta on käsitelty esimerkiksi elämänkulun vaiheisiin – kuten lapsuuteen, vanhuuteen tai koulutuksesta työelämään siirtymiseen – kuuluvana asiantilana (Julkunen ym. 2009; Nikander & Zechner 2006). Ajatus haavoittuvuudesta on myös liitetty joihinkin tiettyihin, erityisen haavoittuviksi ymmärrettyihin ihmisryhmiin, tai vaihtoehtoisesti se on ymmärretty kaikkia ihmisiä yhdistäväksi universaaliksi olosuhteeksi (Butler 2006). Tutkimuksissa haavoittuvuutta on tarkasteltu myös filosofisena ja ontologisena käsitteenä, sosiaalisena prosessina sekä hallinnan, poliittisen ohjauksen ja luokittelun välineenä (Brunila ym. 2019). Lisäksi aihetta on käsitelty epäsuorasti julkaisuissa, joissa kirjoitetaan ihmisten näennäisestä haavoittumattomuudesta ja selviytymisen eetoksesta. Tästä esimerkkejä ovat kaksi aiempaa Aikuiskasvatuksen vuosikirjaa (Brunila, Onnismaa & Pasanen 2015; Filander, Korhonen & Siivonen 2019a), joissa eri näkökulmista eriarvoistumista käsitteleviä artikkeleita sitovat yhteen *huiputuksen* ja *tietokykykapitalismin* käsitteet. Muita haavoittumisen kanssa rinnakkain tai sen synonyymeinä käytettyjä suomenkielisiä käsitteitä ovat *marginalisaatio*, *eriarvoistuminen*, *syrjäytyminen* ja *prekarisaatio*.

Kansainvälisesti haavoittuvuutta koskevaa tutkimusta on tehty laajalti ja aihetta käsitellään mitä erilaisimpien tutkimusaiheiden, elämäntilanteiden ja ihmisryhmien yhteydessä. Yhdysvalloissa keskustelu paikantuu erityisesti Judith Butlerin tuotantoon ja siitä inspiroituneisiin kirjoituksiin, jotka ovat käsitelleet haavoittuvuutta sekä sen ympärille syntyneitä vastarinnan muotoja (Butler 2006; Butler, Gambetti & Sabsay 2016). Euroopassa taas haavoittuvuudesta on kirjoitettu ennen kaikkea prekarisaatioon ja laajemmin epätasa-arvoistumiseen liittyen (Farrarese 2016). Samalla tutkimusala on saanut osakseen kritiikkiä (Cole 2016). Haavoittuvuuden käsitettä on kritisoitu liian epämääräiseksi (Brown, Ecclestone & Emmel 2017; Virokannas, Liuski & Kuronen 2020). Sitä tarkastelevan tutkimuksen on sanottu myös leimaavan niitä ryhmiä, jotka ulkopuolelta nimetään haavoittuviksi (Fawcett 2009; Munro & Scoular 2012). Haavoittuviksi katsottujen ryhmien näkökulmasta tutkimusta tehneet tutkijat ovat väittäneet, että suhtautuminen haavoittuviksi määriteltyihin on usein paternalistista, sukupuolittavaa ja holhoavaa (Gilson 2014). Muun muassa Kate Brown (2011) väittää, että haavoittuvaksi nimeäminen kaventaa yksilön toimijuutta. Tutkimus saattaa myös asettaa kohteensa uhrin asemaan ja patologisoida eri ihmisryhmiä.

Haavaa voi ajatella myös metodologisena tapana nähdä asioita toisin sekä tuottaa uutta tietoa. Tällöin haava ohjaa tarkastelemaan toimintaa, joka haavoittaa ja jota haavoittuminen synnyttää. Uusmaterialistisen ajattelun mukaisesti haavalla itsellään on myös toimijuutta: se muokkaa merkityksellistämistä, tuottaa ympärilleen toimintaa ja määrittää uudelleen toimijoiden välisiä suhteita. Haava ei siis vain ”ole”, vaan se kutsuu toimintaan, jossa yksi asettuu hoivattavan ja toinen hoitajan asemaan. Vaihtoehtoisesti nämä asemat annetaan tai määritetään ulkopuolelta esimerkiksi sukupuolittuneista tai ammatillisista rooliodotuksista käsin. Tältä osin kirjamme pohjaa jo 1990-luvulla feministisessä teoriassa vaikuttaneeseen biologiseen ja luonnon toimijuutta arvioivaan suuntaukseen. Donna Haraway (1991) pohti, että on mahdotonta osoittaa kohtaa, jossa luonto päättyy ja kulttuuri alkaa. Näin myös ihmisen kehon ja mielen kokonaisuuteen, kehomieleen, syntyneet haavat sekä niille annetut merkitykset tulisi nähdä toisiinsa kietoutuneina. Harawayta (1991) mukaillen luontoa ei ihmis- ja yhteiskuntatieteilijöille ole ilman sen sanallista merkityksellistämistä, mutta luonnon tekijöinä ovat

muutkin kuin ihmiset. Hänen ajatuksilleen pohjaten emme mekään näe haavoja löytämistään odottavina ”olioina”, vaan haavat osallistuvat siihen, miten ihmiset ne näkevät ja millaista tietoa niistä tuotetaan. Aihepiirin parissa toimivien tutkijoiden oma haavoittuvuus sekä osallisuus haavojen tuottamiseen on yksi haavoittuvuutta käsittelevän metodologiakirjallisuuden juonne, jonka otamme esiin myös tässä kirjassa.

Haavoista voi rakentaa tietoa, ja niitä voi ymmärtää monin eri menetelmin. Tutkijat paikantavat ja tulkitsevat haavoja sekä etsivät keinoja niiden parantamiseen esimerkiksi teksteistä, haastattelupuheista ja kyselyaineistoista. Näin voidaan tehdä myös havainnoimalla arkea eri tilanteissa. Haavat myös synnyttävät koko joukon erilaisia kysymyksiä. Voidaan pohtia, mikä haavoja aiheuttaa, missä tilanteissa niitä syntyy, millainen merkitys haavoilla on ja mihin laajempiin ilmiöihin haavat liittyvät. On mahdollista tarkastella, millaisissa suhteissa haavoja syntyy ja niitä parannetaan, ja ottaa huomioon sekä inhimilliset että ei-inhimilliset suhteet. Entä jäävätkö jotkin haavat piiloon tai peitelläänkö niitä, ja mistä näin voi päätellä? Haava metodologiana yhdistää yksityisen ja yleisen toisiinsa, sillä haavat syntyvät yksilöön mutta tavat, joilla haavoitutaan, ovat jaettuja. Haavojen tutkimiseen ja niistä kirjoittamiseen liittyy myös monia eettisiä kysymyksiä: Kenellä on valta määrittää haavoja? Kenen haavoihin kiinnitetään huomiota, ja mitä seurauksia tällä on? Haava voi avata näkökulmia teorian lukemiseen ja auttaa löytämään konkreettisia tapoja soveltaa teorioita käytännössä.

Aikuiskasvatustieteen uusia ja perinteisiä näkökulmia haavoihin

Aikuiskasvatuksen Tutkimusseura ry:n perinteenä on julkaista vuosikirjoja ajankohtaisista sekä aikuiskasvatustiedettä haastavista ja sen keskusteluja eteenpäin vievistä aiheista. Käsillä oleva kirja on myös Aikuiskasvatuksen vuosikirja, joka käy keskustelua osin samoista teemoista kuin kaksi edellistä, sosiaalisen kivun kokemuksiin keskittynyttä, vuosikirjaa. Viimeisimmässä vuosikirjassa tarkasteltiin eri näkökulmista markkinaliberalistisen kilpailuyhteiskunnan ”huippuideologiaa”, jonka mukaan kaikkien on oltava huippuja tai vähintään tähdättävä huipulle (Filander ym. 2019a). Kirjoittajat osoittivat, että tällaisella ajattelulla on talou-

dellisia, sosiaalisia ja terveydellisiä sekä fyysisiä ja mentaalisia seurauksia. ”Huiputuksen” aiheuttamia vaurioita tarkastellaan liittyen muun muassa työ- ja liike-elämään, opiskeluun ja hoivaan sekä akateemiseen työhön. Ajan henki on nostaa esiin huiput ja huippusuoritukset, mutta jättää huomiotta muunlaiset arkitodellisuudet erilaisine ongelmineen. Myös pelko inhimillisten kykyjen muuttumisesta kauppatavaraksi kansallisen ja globaalin kilpailukyvyn nimissä on voimistunut. Aiheesta on kirjoitettu muun muassa aiemmassa tietokykykapitalismia käsitelleessä Aikuiskasvatuksen vuosikirjassa (Brunila ym. 2015), jossa pohditaan, miten taloudellinen valta tunkeutuu osaksi arkea erityisesti koulutuksen kentällä.

Myös monet tähän vuosikirjaan valituista artikkeleista käsittelevät aikuiskasvatustieteelle ominaisia aiheita, kuten ihmisen kasvua ja kehitystä sekä haavoittumista elämänkulun taitekohdissa. Monitieteisyys on teoksessa vahvasti läsnä, mikä on tyypillistä tämän päivän aikuiskasvatustieteelle. Kirjoittajajoukko edustaa kasvatustieteiden lisäksi useita tieteenaloja, kuten psykologiaa, sosiologiaa ja kauppatieteitä. Kirjassa käydään vuoropuhelua eri tieteenalojen välillä, mikä tekee näkyväksi eri tutkimusperinteiden välisiä ristiriitoja koskien sitä, miten haavaa tulisi tutkia, sekä tekee tilaa myös haava-käsitteen kritiikille. Mukana on sekä kokeneita että nuoria tutkijoita. Mukaan valittuja tekstejä yhdistää aikuiskasvatuksellinen näkökulma, millä tarkoitamme niiden keskittymistä haavoittumisen kokemusten yksilöllisiin ja yhteisöllisiin piirteisiin sekä ehtoihin eri elämänalueilla ja elämänvaiheissa. Valitun näkökulman kannalta olennaista on, että teksteissä kiinnitetään erityistä huomiota aikuisuuteen sen erilaisissa merkityksissä (Koski & Moore 2001).

Koulutus hoitaa haavoja, mutta voi myös haavoittaa

Aikuiskasvatustieteessä haavoittuvuutta on tarkasteltu muun muassa kasvatuksen ja koulutuksen, työelämän epävakaistumisen sekä ekologisen kriisin näkökulmista (Brunila & Rossi 2018; Salonen & Joutsenvirta 2018). Aikuiskoulutus, jonka tarkastelu on keskeinen osa aikuiskasvatustieteen laajaa kenttää, voidaan ajatella keinoksi parantaa haavoja. Yli puolet suomalaisista aikuisista osallistuu vuosittain aikuiskoulutukseen, kuten työhön tai ammattiin liittyvään koulutukseen, henkilöstökoulu-

tukseen tai harrasteperustaiseen koulutukseen (Silvennoinen & Lindberg 2015). Omaehtoisesti hakeudutaan myös vapaaseen sivistystyöhön, kuten esimerkiksi kansan- tai kansalaisopistojen koulutuksiin.

Koulutus nähdään usein yksilön työmarkkina-asemaan myönteisesti vaikuttavana investointina, mihin liittyy ajatus siitä, että ilman oikeanlaista tutkintoa on vaarassa jäädä työmarkkinakilpailun ulkopuolelle (Isopahkala-Bouret & Siivonen 2016). Aikuiskoulutus myös tarjoaa toisia mahdollisuuksia aikuisille, joilla on aiempia haavoittavia opiskelukokemuksia. Uudet, myönteiset oppimiskokemukset voivat korjata aiempia käsityksiä itsestä oppijana, ja esimerkiksi kesken jääneen tutkinnon täydentäminen aikuisuudessa voi lisätä merkittävästi pystyvyyden ja työmarkkinakelpoisuuden kokemuksia. Erja Laakkosen, Jyri Mannisen ja Juha Kauppilan (2017) mukaan elinikäisen oppimisen ihanteen omaksuneet nuoret aikuiset naiset hyödyntävät opiskelua yhtenä mahdollisena resurssina muovatessaan omaa elämän- ja työpolkuaan. Esimerkiksi suuntautuminen kokonaan uudelle alalle tarjoaa mahdollisuuksia muovata identiteettiä (Heikkilä 2019). Aikuisena opiskelu voi olla myös keino luoda mahdollisuuksia elämän epävarmuuksien ja eriarvoistumisen hallintaan (Toiviainen, Kersh & Hyytiä 2019). Ikääntyneet työntekijät, erityisesti naiset, kohtaavat ennakkoluuloja ja suoranaista ikäsyrjintää työpaikoilla. Aikuisiässä hankittu korkeakoulutus voi kuitenkin auttaa neuvottelemaan omasta asemastaan työmarkkinoilla, jotka suosivat nuoria hakijoita (Isopahkala-Bouret & Siivonen 2016).

Toisaalta kouluttautuminen ei ole ainoastaan hoitavaa, vaan siihen voi liittyä myös kielteisiksi koettuja tunteita. Niitä voi herätä tilanteissa, joissa huomaa, ettei vielä tiedäkään opeteltavasta asiasta tarpeeksi, tai joissa joutuu muuttamaan omia aiempia näkemyksiään (Malinen 2000). Myös klassinen oppimisen tuen malli, *scaffolding*, voidaan ymmärtää oppijoiden haastamisena. Opettaja voi kannustaa kiipeämään yhä ylemmäs ”tiedon tikapuilla”, mikä tarkoittaa, että oppijan on ponnisteltava päästäkseen seuraavalle osaamisen tasolle. Toisaalta opettajan tehtävä on varmistaa, että oppijoille on tarjolla kognitiivista sekä muunlaista tukea ja ohjausta, jotta he selviävät ponnistelun aiheuttamista epämukavista tunteista ja tilanteista.

Kouluttautuminen aikuisena voi myös aiheuttaa erilaisia haavoja. Jo koulutukseen pyrkiminen voi haavoittaa. Aikuiskasvatustieteilijät ovat

nostaneet esille, miten korkeakoulujen opiskelijavalintauudistuksessa ei ole tunnistettu niitä hakijoita, jotka ovat pyrkimässä korkeakoulujen tutkintokoulutukseen vasta myöhemmin aikuisena (Haltia, Isopahkala-Bouret & Jauhiainen 2019). Koulutukseen pääsyn avoimuus eri-ikäisille ja erilaisille ryhmille on tärkeää, sillä monipuoliset sisäänpääsymahdollisuudet pitävät yllä koulutusjärjestelmän oikeudenmukaisuutta (Haltia, Isopahkala-Bouret & Jauhiainen 2019).

Itse koulutuksessa uuden, opiskelijan identiteetin omaksuminen voi olla vaikeaa ja epävarmuuden kokemukset yliopisto-opintojen sujumisesta ovat tavallisia, koska aiemmista opinnoista on usein kulunut aikaa. Aikuisopiskelijat ovat usein perheellisiä, ja heillä on kokemusta työelämästä. (Nori & Vanttaja 2018.) He voivat pyrkiä sopeutumaan uuteen elämäntilanteeseen valitsemalla kahden roolin yhdistelmän eli pyrkimällä säilyttämään sekä työntekijän että opiskelijan positiot opiskelemalla työn ohessa (Koski & Moore 2001; Laakkonen ym. 2017).

Lauren Berlant (2011) on käsitteellään *julma optimismi* kuvannut tapaa, jolla uusliberaali kulttuuri ohjaa yksilön toiveita kohti tavoitteita palvelemaan uusliberalistista taloutta kollektiivisen poliittisen muutoksen sijaan. Julmaan optimismiin nojaavasta ajattelusta esimerkki on suhtautuminen koulutukseen. Koulutusta on pidetty tekijänä, joka takaa työpaikan, sosiaalisen liikkuvuuden ja taloudellisen vakauden – asiat, joihin kiinnittyen ihmiset edelleen rakentavat elämäänsä, identiteettiään ja toimijuuttaan – sekä suojaa haavoilta. Julmuus on siinä, että koulutuksen antamista lupauksista huolimatta näiden tavoitteiden saavuttaminen on yhä vaikeampaa. Näistä odotetuista palkinnoista osattomaksi jääminen haavoittaa. (Tiainen, Leiviskä & Brunila 2019.)

Tutkijat ovat tuoneet esille, miten valintojen tekemisestä puhutaan tietoisena, hallittuna ja erillisissä keskusteluissa rakentuvana – irrallaan kaikesta arkisesta elämän monimuotoisuudesta ja kulttuurisista säännönmukaisuuksista (ks. Käyhkö 2011, 417–418). Kuitenkin aikuisten arkea halkovat monenlaiset erot, kuten etnisyys, sukupuoli, seksuaalisuus ja vammaisuus, jotka vaikuttavat siihen, millaiset valinnat ovat mahdollisia tai vastaavasti poissuljettuja. Näiden erojen vaikutuksia voidaan koulutuksella liudentaa, mutta niitä myös vahvistetaan huomaamattomin keinoin koulutusorganisaatioiden käytännöissä esimerkiksi jakamalla ammatteja naisten ja miesten aloihin (Vuorikoski & Ojala 2006). Myös

luokkaa ja luokan kokemuksia tulisi tehdä näkyviksi luokan tunnistamiseksi ja kokemusten sanoittamiseksi. Luokka kulttuurisena ja sosiaalisena kysymyksenä on merkityksellinen tekijä, joka ohjaa kouluttautumista. Se voi olla läsnä opiskelun arjessa esimerkiksi sisäistyneenä oman kyvykkyyden epäilynä, itsesäätelynä sekä epävarmuutena. (Käyhkö 2014.) Aikuisopiskelija voidaan myös lokeroida ja leimata helposti häntä itseään kuulematta, mikä voi olla haavoittava kokemus.

Toisaalta käsityksiä yhteiskunnallisista eroista ja niiden epätasa-arvoistavia paikannuksia tuotetaan myös ulkoa käsin. Siksi tutkijoiden ja muiden yhteiskunnallisten keskustelijoiden tulisi tarkastella asioita herkkyydellä ja olla varovaisia kirjoittaessaan vaikkapa tietyissä luokka-asemissa olevista ihmisistä erityisen haavoittuvina tai normista poikkeavina. Toni Kosonen (2016) on tutkimuksessaan havainnut, että esimerkiksi kuva työläismiehistä aikuisopiskelijoina on koulutuspoliittisessa keskustelussa koulutus- ja oppimiskielteinen, vaikka nämä miehet eivät ole yhtenäinen joukko. Kososen (2016) mukaan osa työläismiehistä suhtautuu opiskeluun ja koulutusyhteiskunnan lupauksiin myönteisesti, osa välineellisesti ja vain osa on koulutuskriittisiä. Jos ryhmien sisäisiä eroja ei huomioida, on mahdollista, että tutkimuksellakin tarpeettomasti ylläpidetään ja uusinnetaan luokka- ja muita jakoja.

Haavoittuminen ruumiillisena kokemuksena

Eurooppalaisissa tutkimuksissa haavoittuvuudella on viitattu paitsi joidenkin ihmisryhmien elämän arvottomuuteen ja korvattavuuteen, myös markkinatalouden tuottamaan sortoon ja epätasa-arvoon (Farrarese 2016). Tällöin esiin ovat nousseet esimerkiksi kehollisuuden (Käll 2016) ja vastarinnan teemat (Oliviero 2018) sekä yhteiskuntien palveluiden ja rakenteiden kestävyys tai niiden hauraus (Högselius 2013). Näissä keskusteluissa haavoittuvuutta tuottavaksi kehykseksi on tunnistettu uusliberaali ”ajan henki”, jonka ytimessä on pyrkimys toiminnan tehostamiseen yhteiskunnan kaikilla osa-alueilla julkisista palveluista ihmisten omaan toimintaan arjessa ja työssä (Eskelinen ym. 2017, 7). Joka päivä on pyrittävä parempaan ja tehtävä enemmän, vaikka resurssit niukkenevat.

Koulutuksen tavoin myös työelämää voidaan tarkastella haavojen ehkäisemisen, arpeutumisen, hoitamisen ja paranemisen paikkana. Työ on oman ja perheen toimeentulon turvaaja. Se tarjoaa monille merkityksellisyyden, mielekkyyden, osaamisen, oppimisen ja yhteisöllisyyden kokemuksia, jotka koetaan parantavina. Työlle annetut merkitykset kertovat siitä, kuinka työhön identifioidutaan ja sitoudutaan (Tapanila 2020). Parhaimmillaan työ parantaa ihmiskehoa ja tuntuu kehossa sisäisenä rauhana ja vapautena. Niinpä tutkimusta stressistä ja työpahoinvoinnista täydentävät näkökulmat, jotka huomioivat myös työn hyvinvointia luovat ominaisuudet, kuten työn imun (Laine 2015). Toisaalta tutkimus tunnistaa aloja ja työyhteisöjä, joissa työntekijät kokevat, että menestyäkseen heidän on sinniteltävä ja peiteltävä omaa haavoittuvuuttaan. Keskustelua suuntaa myös se, että työ on haavoille herkkää aluetta, koska se kiinnittyy toimeentuloon, arvostukseen, identiteettiin ja toimijuuteen. Nämä kaikki ovat minuuteen liittyviä, henkilökohtaisiksi ja siksi aroiksi koettuja asioita, vaikka ne samalla ovat myös jaettuja kokemuksia, kuten monissa kirjan luvuissa tähdennetään.

Rajuimmillaan työelämän haavat voivat liittyä esimerkiksi työntekijän oikeuksien polkemiseen, häirintään, syrjintään – jopa ihmiskauppaan, jossa koetaan äärimmäistä eriarvoisuutta. Keskenään ristiriitaiset työn olosuhteet aiheuttavat nekin haavoja: Työtä voi olla liikaa tai liian vähän, tai siitä ei saa riittävää korvausta. Työ voi myös olla liian vaikeaa ja raskasta tai liian helppoa. Työelämää leimaa polarisoituminen. Yhtäältä resurssien riittäminen ja jaksaminen ovat koetuksella, kun työtehtävät ovat päällekkäisiä ja kerroksisia (Mäki, Vanhanen-Nuutinen & Töytäri-Nyrhinen 2011). Toisaalta raja työn ja ei-työn välillä on hämärtynyt. Kun työ koostuu erilaisten ansaintamuotojen, projektien ja kausiluonteisten pätkien yhdistämisestä, yhä useamman on käytettävä yhä enemmän aikaa sellaisen työn tekemiseen, jonka tavoitteena on työn saaminen tai säilyttäminen. (Koivunen 2016.)

Tehokkuutta ruumiillaan viestivä ja performoiva ihminen on fyysisesti ihanteellisesti viritetty, ulkomuodoltaan virtaviivainen, ja yhteiskunnalle halpa, markkinoilta itse palvelunsa ostava haavoittumaton toimija (Eskelinen ym. 2017, 8). Uusliberalistiseen eetokseen kuuluvan moraalijärjestyksen mukaan ihmisen saama arvostus kytkeytyy hänen suorituskykyynsä, tehokkuuteensa ja tuottavuuteensa sekä normatiivi-

seen elämänkulkuun. Mikäli ihminen ei kykene huippusuorituksiin, voi tästä seurauksena olla arvottomuuden tunteita, ahdistusta tai syyllisyyttä ”taakkana olemisesta”. (Filander ym. 2019b, 39; Rikala 2019, 274, 294–295.)

Kilpailukykyinen talous vaatii yksilöiltä joustavuutta, luovuutta, yrittäjämäisyyttä sekä jatkuvaa oppimista. Elämän yrittäjämäistymisen seurauksena on velvoite virittää ja kehittää itseään työmarkkinoiden tarpeisiin koko elämän ajan. (Kinnari 2020, 310.) Myös huippuunsa viritetty työruumis voi saada haavoja, sillä vaikka tekee parhaansa ja kehittää kykyjään, se ei välttämättä riitä tuottamaan kokemusta onnellisuudesta. Haavoittumisen synnyttämiä tunteita on kuvattu esimerkiksi *sosiaalisen kivun* käsitteellä. Sosiaalinen kipu viittaa tuskallisiin ajatuksiin ja tunteisiin, joita on kuvattu niiden juurisyiden, kuten työkyvyttömyyden, päälle kasvavaksi uudeksi kivun kerrokseksi. Keskeistä on tilanteeseen liittyvien tunteiden kivulias poteminen, esimerkiksi syyllisyys ja häpeä siitä, että oma elämä ei täytä elämänkululle asettuvia yhteiskunnallisia odotuksia. (Honkasalo 1999; Rikala 2013; Rikala 2019, 277–283).

Haavoittuvuus on siis osa ihmisen elämää, vaikkakin eri elämäntilanteissa kohtaamme sen erilaisista lähtökohdista. Haavoittuvuus on etenkin modernina aikana yhdistetty feminiinisyyteen, ja ruumiin tavoin se on suljettu ulos politiikan alueelta. Haavoittuva ihminen on määritelty näin ollen automaattisesti epämiehekkääksi ja naismaiseksi. (Beattie & Schick 2013, 5; Vaittinen 2015, 103.) Tiina Vaittinen (2015) ymmärtää haavoittuvan ruumiin elävänä organismina, joka on jatkuvasti alttiina itse elämälle ja sen haavoittavuudelle. *Ruumiin* tai *ruumiillisuuden* käsite voidaan puolestaan ymmärtää julkisen ja yksityisen elämänpiirin läpäisevänä rajana, kohtaamispaikkana tai leikkauspisteenä (Jokinen, Kaskisaari & Husso 2005, 8). Se on rajalla oleva siten, että se on samanaikaisesti julkinen ja yksityinen, mutta toisaalta ei kumpaakaan (Julkunen 2005, 20.)

Kun haavojen nähdään olevan osa ruumista ja ruumiillisuutta, niitä voidaan lähestyä esimerkiksi materialistisena, konstruktionistisena tai fenomenologisena ilmiönä. Materialistinen ruumiskäsitys korostaa ruumista biologisena ravintoa ja suojaa tarvitsevana, kipua kärsivänä ja huolenpitoa kaipaavana tosiasiana. Konstruktionistinen ruumiskäsitys pai-

nottaa puolestaan haavoille annettuja sosiaalisia merkityksiä. Esimerkiksi monet lähisuhdeväkivallan kohteeksi joutuneet kiistävät olevansa haavoittuneita tai uhreja, koska he katsovat, että uhriksi määrittyminen antaisi liikaa valtaa väkivallan tekijälle. Sen sijaan he kertoessaan tarinaansa kuvaavat itseään esimerkiksi selviytyjinä tai taistelijoina, jotka eivät anna haavoittajan määrittää itseään ja identiteettiään (vrt. Rikala 2013;Vilppola 2021). Ruumis, josta voidaan kirjoittaa myös *kehona*, on sosiaalinen symboli, johon valtasuhteet kirjoittuvat. Fenomenologisessa ruumiskäsityksessä ruumis taas mielletään merkityksiä kantavaksi ja merkityksiä muodostavaksi subjektiksi. Fenomenologinen ote kysyy, miten olemme maailmassa ruumiillamme ja mitä ruumis tekee. (Julkunen 2005, 20; Heinämaa 2000.)

Ruumiissa risteytyvät yhteiskunta ja yksilö tai luonto ja kulttuuri sekä näitä koskevat merkityksenannon prosessit. Käsite antaa mahdollisuuden tarkastella toiminnan mahdollisuuksia ja vallankäyttöä eri tasoilla, kuten institutionaalisina käytäntöinä, yhteiskunnallisina järjestyksinä, sosiaalisuuden muotoina tai yksilöllisinä kokemuksina. (Jokinen ym. 2005, 7–8.) Ihmiset ovat olemassa ruumiissaan, ja elämän ylläpitämiseksi ja jatkumiseksi ruumis tarvitsee esimerkiksi ravintoa, vaatteita, asunnon, puhtautta ja huolenpitoa (Julkunen 2005, 23). Näiden puute aiheuttaa kipua, voi haavoittaa ja tehdä haavoja. Ruumis on myös vastarinnan paikka. Esimerkiksi silloin, kun työelämässä ei ole muita mahdollisuuksia protesteihin, jäljelle jää ruumiin uupumus ja sinnittely. (Julkunen 2005, 33.) Sinnittelystä Marja-Liisa Honkasalo (2008; 2013) on kirjoittanut käyttäen *pienen toimijuuden* käsitettä, jolla hän viittaa sellaisiin toiminnan muotoihin kuin odottamiseen, sietämiseen ja jäämiseen. Kyse on toiminnasta, jonka aikana ei näennäisesti tapahdu mitään, mutta joka kuitenkin vaatii eettisten ja itse toimintaa koskevien valintojen tekemistä kerta toisensa jälkeen. Laakkonen kumppaineineen (2017) puolestaan tarjoaa *notkean toimijuuden* käsitettä kuvaamaan tapoja, joilla koulutus- ja työelämän paineistamat nuoret naiset ratkovat vastaan tulevia haasteita käyttäen apuna luovuuttaan ja kurottavat kohti tarjolla olevia resursseja.

Haavat elonkehässä

Viime vuosikymmenet ovat olleet globaaleihin ympäristöongelmiin havahtumisen aikaa. Siksi haavojen tutkimuksen on syytä kohdistua paitsi sosiaalisiin kohtaamisiin, myös ihmisen ja luonnon suhteeseen sekä ympäristön sietokykyyn, jonka rajoja ihmislaji koettelee. Rikkovat kokemukset eivät tapahdu vain ihmisessä tai ihmisten välillä, irrallaan muusta maailmasta, vaan osana koko elämää ja elonkehää. Vaikka kasvatus-, talous-, ja yhteiskuntatieteilijöinä olemme kiinnostuneita ensi sijassa ihmisten kokemuksista ja toiminnasta, on tällöinkin syytä huomioida materiaalisuuksien, kuten esineiden, luonnonilmiöiden ja teknologian, merkitys inhimillistä elämää rakentavina ja kannattelevina toimijoina.

Uusmaterialismi on monitieteinen, heterogeeninen ja metodologinen tutkimussuuntaus, joka pyrkii ylittämään kahtiajaot esimerkiksi kulttuurin ja luonnon sekä inhimillisen ja ei-inhimillisen välillä (Saari & Harni 2015). Esimerkiksi Jane Bennett (2010) on haastanut ihmiskeskeistä ajattelutapaa ja esittänyt materian vitaalina ja eläväisenä voimana, (kvasi)toimijana. Ihmislähtöistä ja -keskeistä tutkimusotetta ja ajattelua kyseenalaistetaan myös posthumanismin ja sosiomaterialismin piirissä, samoin muun muassa ihmistieteellisessä eläintutkimuksessa, erityisesti kriittisessä eläintutkimuksessa. Aikuiskasvatuksellisten ilmiöiden, kuten ammatillisen kehittymisen, tarkastelu uusmaterialismin näkökulmasta on nouseva trendi (esim. Fenwick & Nerland 2014; Strom & Viesca 2020; Taylor 2016). Tutkimukset korostavat, että ihmisen oppiminen ja toiminta ovat yhteydessä materiaalisiin ilmiöihin, kuten teksteihin, teknologioihin, tiloihin ja paikkoihin (Mulcahy 2014).

Ihmiskeskeistä maailmankuvaa kyseenalaistetaan ajankohtaisessa yhteiskunnallisessa keskustelussa yhä enemmän. Lähtökohtia tälle keskustelulle on luotu muun muassa ekofeminismin ja eläinoikeusliikkeen piirissä. Eläinten oikeudet ovat tulleet osaksi poliittista, tieteellistä ja yhteiskunnallista keskustelua. Ajatus ihmisestä tasavertaisena, ei ylivertaisena, osana elonkehää ei kuitenkaan ole uusi, vaan päinvastoin ikivanha (Saari & Harni 2015). Esimerkiksi monien alkuperäiskansojen ja luonnonuskontojen maailmankuvassa ihminen on osa luontoa muiden olentojen ohella ja hänen sukulaisiaan voivat olla myös ei-ihmislajiset

olennot. Vilkasta tieteellistä tutkimusta ihmisen ja ympäristön välisestä henkismateriaalisesta suhteesta on tehty jo pitkään muun muassa ekopsykologiassa (Heiskanen & Kailo 2006). Ihmisen ja luonnon välistä suhdetta käsitellään myös taiteessa ja taiteen tutkimuksessa (Kontturi 2018).

Luontoympäristön hyvinvointivaikutuksia on tutkittu laajalti esimerkiksi lääketieteessä ja ympäristöpsykologiassa (ks. esim. Salonen 2020). Tällöin luontoa lähestytään kiireestä ja stressistä haavoittuneen ihmisen parantajana ja hoivan lähteenä. Tutkimusten mukaan on selvää, että luonnossa ollessaan ihminen elpyy ja kokee voivansa paremmin sen seurauksena (Pasanen 2020). Samalla kriittisenä huomiona voidaan nostaa esiin luontohyvinvointikeskustelun välineellinen ja hyötyä painottava näkökulma. Pelkistyykö luontoympäristö tällöin tutkimuksessa ja julkisessa keskustelussa välineeksi, jonka avulla ihminen hoitaa itseään ja virittyy jälleen työelämän vaatimuksiin vastaavaksi huipputyöntekijäksi? Toisaalta elpymisen, palautumisen ja tervehtymisen ohella luontoympäristössä voidaan kokea kielteisiä tunteita. Panu Pihkalan (2017; 2019) tunnetuksi tekemät käsitteet *ympäristöahdistus* ja *ympäristötunteet* ovat siirtymässä myös arkiseen kielenkäyttöön. Roskaaminen, saastuminen, metsän- ja maankäyttö ja muut ympäristöä muovaavat toimet voivat aiheuttaa haittaa ympäristön kaikille eliöille, myös sen ihmislajisille asukkaille.

Alkuperäiskansojen elinalueiden kolonialistinen haltuunotto ja tuhoaminen ovat äärimmäisiä esimerkkejä riistävästä ja haavoittavasta suhteesta toisiin ihmisiin ja koko elonkehään. Maailman typistäminen ekosysteemipalveluiksi ja raaka-ainevarastoksi sivuuttaa kysymykset vastuusta ja huolenpidosta. Ihmiskunnan vaikutus luontoon on ollut niin suuri, että jopa geologisen aikakauden on esitetty vaihtuneen antroposeeniksi, ihmisen ajaksi (Foster, Clark & York 2010, 13–14).

Kun haavoitamme luontoa, haavoitamme myös ihmistä. Huoli luonnon tuhoutumisesta on kasvanut ekokriisien aikakaudella uudenlaisiin mittasuhteisiin (ks. esim. Pihkala 2017). Ilmastokatastrofin ohella lähestymme tai käymme jo läpi monia muitakin ekologisia hätätilanteita. Muun muassa kuudes sukupuuttoaalto ja ympäristön kemikalisoituminen uhkaavat ekosysteemien hyvinvointia – jopa selviytymistä – maalla ja merissä. (Steffen ym. 2018, 8252.) Luonnon tai laajemmin ympä-

ristön moninaiset haavat vaikuttavat meihin: mikromuovit ja ilmaston muuttuminen uhkaavat terveyttämme; lähimetsän voimaperäinen käsittely tuottaa surua. Vaikka nämä tunteet ovat negatiivisia, ne voivat myös motivoida toimimaan ympäristön suojelemisen puolesta (Sangervo 2020). Muun muassa Pihkala (2017) on todennut, että yhdessä toimiminen liennyttää negatiivisia ympäristötunteita. Tämän teoksen käsitteistöllä ilmaistuna yhdessä toimiminen parantaa haavoja, joita ihmiseen syntyy hänen haavoittaessaan luontoa ja kohdatessaan tekojensa jälkiä.

Kirjan rakenne

Teoksen tieteellinen tarkastelukulma pohjautuu aikuiskasvatustieteeseen. Monet kirjoittajista kiinnittävät huomiota koulutuksen ja kasvatuksen rooliin yhteiskunnassa ja yksilöiden kokemuksissa. Myös työelämän ja sen rakenteiden sekä käytäntöjen haavoittavuus nostetaan kirjassa esiin. Näiden perinteisten aikuiskasvatustieteen aiheiden käsittelyn rinnalle olemme valinneet tekstejä, jotka vahvistavat tieteenalan nousevia teemoja, joita ovat muun muassa ruumiillisuus, intersektionaalisten erojen tarkastelu sekä ekososiaalisen sivistys. Tärkeä kriittinen näkökulma rakentuu myös ymmärrykselle, että haavoittuvien ryhmien kuvailun sijaan tutkimuksen tulisi keskittyä analysoimaan haavoittavia elämäntilanteita aiheuttavia yhteiskunnallisia rakenteita (Virokannas ym. 2018; ks. myös Fineman 2008). On esitetty, että haavoittumisesta tulisi kirjoittaa niin, että huomiota kiinnitetään kontekstiin ja niihin suhteisiin, joissa haavoitutaan, unohtamatta intersektionaalisia eroja, jotka tekevät toisista alttiimpia haavoittumiselle.

Kirjan ensimmäisessä osassa **Asiantuntijaksi kasvaminen korkeakoulutuksessa** haavoja tarkastellaan koulutuksen kontekstissa. Osan aloittaa *Kristian Lindellin, Ville Mankin* ja *Pekka Räihän* kirjoittama luku, joka käsittelee ei-ylioppilaiden kokemuksia luokanopettajakoulutuksesta. Kirjoittajien mukaan luokanopettajakoulutuksessa kova kilpailu opiskelijapaikoista on synnyttänyt myytin siitä, että koulutukseen pääsemiseksi hakijoilta edellytetään ylioppilastodistuksessa erityisen hyviä arvosanoja. Tämä uskomus ei kuitenkaan Lindellin, Mankin ja Räihän tutkimuksen mukaan pidä paikkaansa, sillä luokanopettajakoulutukseen

pyrkivien ja valittujen joukko on taustoiltaan ja opiskelustrategioiltaan moninainen. Kirjoittajat pitävät opiskeluun liittyvien myyttien purkamista tutkimuksen keinoin tärkeänä, koska ne aiheuttavat opiskelijoille tarpeetonta stressiä ja painetta.

Kirjan toisessa luvussa *Anne Virtanen* paneutuu yliopisto-opiskelijoiden kokemaan tilastoahdistukseen, ahdistuksen syihin sekä siihen, miten ahdistuksen tuottamaa haavaa voisi parantaa. Luvussaan Virtanen päätyy kyseenalaistamaan tutkimuksen esioletuksena olleen ajatuksen tilastoahdistuksesta. Tutkimukseensa perustuen hän väittää, että määrällisten tutkimusmenetelmien opiskeluihin liittyvissä tuntemuksissa kyse on pikemminkin opiskelijan koulutuksen eri vaiheissa rakentuneesta laaja-alaisesta minäkäsityksestä matemaattisten ja tietoteknisten oppiaineiden osaajana.

Osan päättävässä luvussa *Mirva Heikkilä* ja *Suvi Satama* kääntävät tutkimuksellisen katseen omiin kokemuksiinsa yliopistossa työskentelevinä tutkijoina. Heikkilä ja Satama kiteyttävät kokemuksensa pohdinnaksi siitä, millaisia haavoja tiedon tuottaminen aiheuttaa tutkijalle, miten haavat voidaan hyväksyä sekä miten niitä voidaan käyttää voimaannuttavina työn piirteinä sen sijaan, että ne pyrittäisiin parantamaan tai häivyttämään. Luku rakentaa sillan kirjan ensimmäisen sekä toisen, työelämän tuottamia haavoja käsittelevän, osan välille.

Toisen osan **Rikkovat rakenteet ja kokemukset työelämässä** aloittaa *Maija Korhosen*, *Päivi Siivosen* ja *Ulpukka Isopahkala-Bouret'n* teksti, joka keskittyy työelämän huippusuorittamiseen ja uupumisen näkyväksi tekemiin sukupuolittuneisiin haavoittuvuuksiin. Kirjoittajat tarkastelevat kriittisesti työelämän jaksamisvaateita ja päätyvät esittämään, että vaatimus sinnikkyydestä ei ainoastaan sivuuta asiantuntijatyötä tekevien naisten haavoja vaan myös kieltäytyy huomioimasta niiden tuottamaa kipua. Korhosen, Siivosen ja Isopahkala-Bouret'n intersektionaalinen analyysi kiteytyy väitteessä, jonka mukaan sukupuoleen ja ikään liittyvät syrjintäkokemukset lisäävät osaltaan eri-ikäisten naisten työhön liittyvää kuormitusta.

Tuija Koivusen kirjoittama luku tuo omakohtaisen tarkastelukulman työelämän rikkovien rakenteiden ja kokemusten tarkasteluun. Koivunen käsittelee autoetnografialle perustuvassa kirjoituksessaan opettajuutta Lauren Berlantin julman optimismin käsitteen avulla. Julma opti-

mismi viittaa uskomukseen, jonka mukaan hyvin tehty työ palkitaan, vaikka näin ei aina välttämättä käykään. Koivusen analyysissä esitetään julman optimismin ja sen sisäistämisen olevan haavoittava kokemus tilanteessa, jossa parhaansa yrittäminen ja jatkuva itsensä kehittäminen eivät riitä ammatilliseen etenemiseen eivätkä työllistymiseen.

Satu Mättö, *Mirjami Ikonen* ja *Taina Savolainen* tarkastelevat luottamuksen rikkoutumista työpaikalla haavoittumisen kokemuksena. Narratiiviseen tarkasteluun pohjautuvan tutkimuksensa pohjalta Mättö, Ikonen ja Savolainen esittävät, että luottamus on työntekijän voimavara ja johtamisen kulmakivi sekä esimiehen taito, jonka merkitykseen herätään kuitenkin usein vasta, kun luottamus rikkoutuu. Luvussa paneudutaan työpaikalla koetun luottamuksen menettämisen prosessiin ja sen seurauksiin noin neljänsadan aihetta käsittelevän kirjoitelman avulla.

Toinen osa päättyy lukuun, joka tarkastelee yhtä aikaa haavoittumista ja haavojen paranemista. *Anna-Mari Simunaniemi*, *Santeri Halonen*, *Tiina Salmijärvi* ja *Niina Impiö* analysoivat mikroyrittäjien kokemia koronakriisin aiheuttamia haavoja sekä yrittäjien kriisinaikaisia osaamisen kehittämisen tarpeita kriisin aikana. Luvun aineisto on koottu haastatteluilla, jotka tehtiin Oulun yliopiston toteuttamaan SISUa ja digiä -valmennukseen osallistuvien yrittäjien keskuudessa. Kirjoittajat pohtivat myös valmennuksen keinoja parantaa koronan synnyttämiä haavoja tukemalla yrittäjien aktiivista toimijuutta kriisin aikana.

Kirjan kolmas osa **Rikkoumat elämänkulussa** analysoi haavoittumista eri elämänvaiheissa sekä elämänkulun murroskohdissa. Kirjoittajien lähtökohta on, että haava ei ole itsestään selvästi stigma, vaan eri konteksteissa erilaisia tulkintoja saava kokemuksellinen ilmiö. Joidenkin lukujen kertojat ovat kohdanneet vastoinkäymisiä ja tunteita, jotka he kokevat lähes musertavina, kun taas toiset kertojat näkevät vaikeuksissa mahdollisuuden oman elämän ja kokemusten uudelleenarviointiin. Myös tutkijoiden rooli kokemusten tulkitsijoina ja nimeäjinä korostuu lukuun valituissa kirjoituksissa.

Kolmannen osan ensimmäisessä luvussa *Pekka Kuusela* ja *Mikko Saastamoinen* tarkastelevat suomalaisessa pikkukaupungissa kerätyn haastatteluaineiston avulla nuorten aikuisten siirtymiä aikuisuuteen. Tarkastelu keskittyy traumaattisten ja kuormittavien kokemuksien aiheuttamaan haavoittuvuuteen. Kirjoittajien mukaan esimerkiksi koulukiusaaminen,

vakavat sairaudet ja vanhempien alkoholismi ovat aiheuttaneet nuorille haavoja ja vaikuttaneet ratkaisevasti heidän elämäänsä. Monet tutkimuksessa mukana olleet nuoret aikuiset kuitenkin kuvaavat olevansa ”sinut” tapahtuneen kanssa.

Mari Karvisen kirjoitus kuvailee miesten kokemaa parisuhdeväkivaltaa sekä siitä aiheutuvia henkisiä haavoja. Tarkastelu pohjaa Karvisen pro gradu -tutkielmaansa varten keräämään haastatteluaineistoon. Tarkastelussa painottuu miesten kokeman parisuhdeväkivallan yhteys sukupuoleen liittyviin normeihin. Karvinen kirjoittaa, että miehiin kohdistuvaan parisuhdeväkivaltaan liittyy vahvoja ennakkoluuloja ja mielikuvia, jotka vaikuttavat vahvasti selviytymiseen. Aiheen tabuluonne on syytä rikkoa, jotta miesten lähisuhteissaan kohtaama väkivalta tunnistetaan ja palveluja kehitetään myös heidän tarpeisiinsa.

Marjo Vuorikoski ja *Taina Törmä* käsittelevät luvussaan eläkkeelle siirtymistä murroksena, jossa identiteetin uudelleen rakentaminen on välttämätöntä. Haasteiksi Vuorikoski ja Törmä nimeävät ympäröivän yhteiskunnan syrjivät käytännöt ja puhetavat, joissa vanheneminen hahmottuu ongelmana ja vanhat kulueränä. Vastapuheena ulkoa tuleville määrittelyille itsekin jo eläkkeelle siirtyneet aikuiskasvatuksen asiantuntijat kehittävät artikkelissaan feministisen pedagogiikan ideoiden pohjalta dialogisen muistelun toimintamallin. Se tukee vanhojen naisten identiteettityötä yksilöllisesti, yhteisöllisesti ja yhteiskunnallisesti. Menetelmä vahvistaa toimijuutta ja vanhojen naisten ääniä, jotka on nyky-yhteiskunnassa vaiennettu.

Tuula Joron, *Iiris Lehdon* ja *Anni Rannikon* teksti käsittelee homoseksuaalisuuden representaatioita yksilökeskeisessä ulostulojournalismissa. Kirjoittajat tarkastelevat kolmea mediatapausta, joissa on uutisoitu yhden poliitikon ja kahden huippu-urheilijan ”paljastumista” homoksi. He pohtivat, millaista on astua ulos kaapista median seuratessa ja raportoidessa tapahtumaa ja kyseenalaistavat oletusta haavoittuvuudesta seksuaalivähemmistön ominaisuutena.

Osan viimeisessä luvussa *Johanna Ennser-Kananen* ja *Päivi Iikkanen* kirjoittavat vapaaehtoisesti ja pakolaisina Suomeen muuttaneiden siirtolaisnaisten kokemuksista ja pyrkivät katsomaan toisin ryhmää, joka aiemmassa tutkimuskirjallisuudessa on leimattu haavoittuvaksi. Tekemiinsä haastatteluihin ja havainnointiin pohjaten he tarkastelevat haavan

ja haavoittuvuuden käsitteitä ikään kuin vastakarvaan. Ennser-Kananen ja Iikkanen vetoavat etuoikeutetussa asemassa toimiviin tutkijoihin, jotta nämä siirtäisivät katseensa tutkittavien haavoista siihen, miten kivun kokemuksen syntyminen voidaan estää.

Kirjan neljäs osa on nimeltään **Haavat elonkehässä**. *Juni Sinkkosen* kirjoittama luku käsittelee nuorten ilmastoaktiivisten aikuisten ympäristötunteita, kuten toivottomuutta ja ympäristösurua. Sinkkonen esittää, että nuorten aikuisten ympäristötunteita ei vielä tunneta eikä tunnusteta riittävän hyvin. Niiden rakentavaan käsittelyyn tarvitaan uusia institutionaalisia apuvälineitä. Sosiaalisen ja psykologisen tuen lisäksi on tarpeen purkaa huolen perimmäisiä syitä, eli muuttaa luonnonvarojen ylikulutukseen ja fossiilisiin energianlähteisiin pohjaavaa yhteiskunta- ja talousjärjestelmää sellaiseksi, joka mahdollistaa tulevillekin sukupolville hyvän elämän edellytykset.

Kirjan päättää *Erja Laakkosen* kirjoittama luku, jossa hän analysoi *Kohtuus vaarassa* -kansalaisliikkeen ydinryhmäläisten haastatteluja ja Kohtuuden joulun julistuksia. Laakkonen kirjoittaa kohtuuttomuudesta ekososiaalisen sivistyksen arvojen vastaisena paheena ja kiinnittää huomiota kohtuuttomuuden hybrikseen, jossa rikotaan kohtuuden rajoja tekemällä haavoja koko elonkehään.

Kriittisiä äänenpainoja paranemisesta ja toivosta

Kirjan toimittajina toivomme, että tähän Aikuiskasvatuksen vuosikirjaan valitut tavat soveltaa haavan käsitettä auttavat lukijoita jäsentämään elämänkulun eri vaiheissa syntyviä haavoja. Tavoitteemme on myös haastaa ymmärrystä haavoittuvuudesta koko elämää leimaavana ja elämänkulkua luonnehtivana määrittelynä. Kuten johdannon alussa totesimme, haavat myös paranevat ja osaan niistä riittää itsehoito, kun taas joissakin tilanteissa tarvitaan eri alojen ammattilaisten ja asiantuntijoiden apua. Asiantuntijoiden rooli yhteiskunnallisten kipukohtien käsittelijöinä herättää kuitenkin ristiriitaisia ajatuksia ja odotuksia. Asiantuntijuuden rajoja kyseenalaistetaan jatkuvasti sekä sisältä käsin että ulkoa. Kysymys siitä, kenen ehdoilla haavoja nimetään, tutkitaan ja hoidetaan, on yksi kirjan tärkeimmistä. Vastausta tähän olemme etsineet valitsemalla tekstejä, joissa pohditaan tiedon ja toimijuuden sosiaalista ja kult-

tuurista paikantumista. Kirjalla kannustamme pohdintaan, millaisia haavoja elämäntapamme ja valintamme tuottavat, sekä neuvotteluun siitä, miten voimme niitä eettisesti kestävällä tavalla hoivata.

Keskeiseksi tarkastelukulmaksi nousee myös haavoittumisen ennaltaehkäiseminen. Kirjan luvuissa tuodaan esiin, että keskustelu haavoista on sidoksissa koko ihmiskuntaa koskettaviin haasteisiin, kuten ilmastonmuutokseen, sosiaaliseen epäoikeudenmukaisuuteen sekä rasismiin. Haasteiden monimutkaisuus edellyttää jatkuvaa, eri elämänpiireillä tapahtuvaa ponnistelua niiden ratkaisemiseksi, mutta ongelmien valtava kokoluokka voi lamauttaa ja tuottaa toivottomuutta. Yhteiskunnallisessa keskustelussa kuullaan myös äänenpainoja, joista heijastuu ajatus, että ongelmiin tarttuminen on jo liian myöhäistä. Näiden ”viheliäisten” ongelmien käsitteellistäminen haavoina tuo tarkasteluun niiden ajallisen ulottuvuuden, mikä voi luoda toivoa paranemisesta. Kirjoittamalla haavoista luomme ymmärrystä haavoittuvuudesta ajallisena ja ajassa muuttuvana kokemuksena. Esitämme, että onnistuneeseen haavanhoitoon tarvitaan jo olemassa olevan tietämyksen kriittistä tarkastelua ja purkamista. Samalla tutkimustyökin osaltaan rakentaa toivoa, jonka varassa elämä on.

Kirjallisuus

Beattie, Amanda Russell & Schick, Kate (toim.) (2013) The Vulnerable Subject. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Bennett, Jane (2010) Vibrant Matter. A Political Ecology of Things. Durham: Duke University Press.

Berlant, Lauren (2011) Cruel Optimism. Durham: Duke University Press.

Brown, Kate (2011) ‘Vulnerability’: Handle with Care. Ethics and Social Welfare 5 (3), 313–321.

Brown, Kate & Ecclestone, Kathryn & Emmel, Nick (2017) The many faces of vulnerability. Social Policy and Society, 16 (3), 497–510.

Brunila, Kristiina & Onnismaa, Jussi & Pasanen, Heikki (toim.) (2015) Koko elämä töihin: Koulutus tietokykykapitalismissa. Aikuiskasvatuksen vuosikirja 52. Tampere: Vastapaino.

Brunila, Kristiina & Rossi, Leena-Maija (2018) Identity Politics, the Ethos of Vulnerability, and Education. Educational Philosophy and Theory 50 (3), 287–298.

Brunila, Marjo Kristiina & Mertanen, Katariina & Ikävalko, Elina & Kurki, Tuuli & Honkasilta, Juho & Lanas, Maija & Leiviskä, Anniina & Masoud, Ameera & Mäkelä, Kalle & Fernström, Pinja (2019) Nuoret ja tukijärjestelmät haavoittuvuuden eetoksessa. Kasvatus 50 (2), 107–119.

Butler, Judith (2006) Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence. New York: Verso.

Butler, Judith & Gambetti, Zeynep & Sabsay, Leticia (toim.) (2016) Vulnerability in Resistance. Durham: Duke University Press.

Cole, Alyson (2016) All of Us Are Vulnerable, But Some Are More Vulnerable than Others: The Political Ambiguity of Vulnerability Studies, an Ambivalent Critique. Critical Horizons 17 (2), 260–277.

Eskelinen, Teppo & Harjunen, Hannele & Hirvonen, Helena & Jokinen, Eeva (2017) Alkusanat. Teoksessa Teppo Eskelinen & Hannele Harjunen & Helena Hirvonen & Eeva Jokinen (toim.) Tehostamistalous. Jyväskylä: SoPhi, 5–15.

Farrarese, Estelle (2016) Vulnerability and critical theory. Leiden: Brill.

Fawcett, Barbara (2009) Vulnerability: Questioning the Certainties in Social Work and Health. International Social Work 52 (4), 473–484.

Fenwick, Tara & Nerland, Monika (2014) Sociomaterial Professional Knowing, Work Arrangements and Responsibility – New Times, New Concepts? Teoksessa Tara Fenwick & Monika Nerland (toim.) Reconceptualising Professional Learning: Sociomaterial Knowledges, Practices, and Responsibilities. New York: Routledge, 1–8.

Filander, Karin & Korhonen, Maija & Siivonen, Päivi (toim.) (2019a) Huiputuksen moraalijärjestys. Osallisuuden ja sosiaalisen kivun kertomuksia. Tampere: Vastapaino.

Filander, Karin & Korhonen, Maija & Siivonen, Päivi (2019b) Johdatus nykyajan huiputukseen. Teoksessa Karin Filander & Maija Korhonen & Päivi Siivonen (toim.) Huiputuksen moraalijärjestys. Osallisuuden ja sosiaalisen kivun kertomuksia. Tampere: Vastapaino, 15–48.

Fineman, Martha Albertson (2008) The Vulnerable Subject: Anchoring Equality in the Human Condition. Yale Journal of Law and Feminism 20 (1), 1–23.

Foster, John Bellamy & Clark, Brett & York, Richard (2010) Introduction. A Rift in Earth and Time. Teoksessa John Bellamy Foster & Brett Clark & Richard York (toim.) The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth. New York: NYU Press, 13–49.

Gilson, Erinn C. (2014) The Ethics of Vulnerability: A Feminist Analysis of Social Life and Practice. New York: Routledge.

Haltia, Nina & Isopahkala-Bouret, Ulpukka & Jauhiainen, Annukka (2019)

Korkeakoulujen opiskelijavalintauudistus ja aikuisopiskelijan opiskelumahdollisuudet. Aikuiskasvatus 39 (4), 276–289.
Haraway, Donna (1991) Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature. New York: Routledge.
Heikkilä, Mirva (2019) Alanvaihto ja ammatillisen identiteetin muutos ruumiillisina tiloina ja tuntemuksina. Aikuiskasvatus 39 (1), 19–33.
Heinämaa, Sara (2000) Ihmetys ja rakkaus. Esseitä ruumiin ja sukupuolen fenomenologiasta. Helsinki: Nemo.
Heiskanen, Irma & Kailo, Kaarina (2006) Ekopsykologia ja perinnetieto. Helsinki: Green Spot.
Honkasalo, Marja-Liisa (1999) What Is Chronic Is Ambiguity. Encountering Biomedicine with Long-lasting Pain. Suomen Antropologi 24 (4), 75–92.
Honkasalo, Marja-Liisa (2008) Reikä sydämessä. Sairaus pohjoiskarjalaisessa maisemassa. Tampere: Vastapaino.
Honkasalo, Marja-Liisa (2013) Katveessa. Pieni toimijuus kriittisenä avauksena toiminnan teoriaan. Tiede & Edistys 38 (1), 42–61.
Högselius, Per (2013) (toim.) The Making of Europe's Critical Infrastructure: Common Connections and Shared Vulnerabilities. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
Isopahkala-Bouret, Ulpukka & Siivonen, Päivi (2016) Viisikymppisten naisten neuvottelua korkeakoulutuksesta, ikääntymisestä ja työllistettävyydestä. Aikuiskasvatus 36 (4), 246–257.
Jokinen, Eeva & Kaskisaari, Marja & Husso, Marita (2005) Ruumiin taju. Rakenteet, kokemukset, subjekti. Teoksessa Eeva Jokinen & Marja Kaskisaari & Marita Husso (toim.) Ruumis töihin! Käsite ja käytäntö. Tampere: Vastapaino, 7–13.
Julkunen, Raija (2005) Sosiaalipolitiikan ruumis. Teoksessa Eeva Jokinen & Marja Kaskisaari & Marita Husso (toim.) Ruumis töihin! Käsite ja käytäntö. Tampere: Vastapaino, 17–40.
Julkunen, Raija & Kaskisaari, Marja & Rikala, Sanna & Virkki, Tuija (2009) Työelämän vanhat, vihaiset ja väsyneet. Valta ja haavoittuvuus työelämän luottamusrakenteissa. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. https://docplayer.fi/4809341-Tyoelaman-vanhat-vihaiset-ja-vasyneet-valta-ja-haavoittuvuus-tyoelaman-luottamusrakenteissa.html. Luettu 14.6.2022.
Kinnari, Heikki (2020) Elinikäisestä kasvajasta kykypääomakoneeksi. Elinikäinen oppiminen yrittäjämäisen talouden aikakaudella. Aikuiskasvatus 40 (4), 305–319. https://doi.org/10.33336/aik.100535
Koivunen, Tuija (2016) Täyttä päivää työttömänä: Työn ja ei-työn rajalla. Aikuiskasvatus, 36 (4), 270–278.
Kontturi, Katve-Kaisa (2018) Ways of Following: Art, Materiality, Collabo-

ration. Open Humanities Press. http://openhumanitiespress.org/books/download/Kontturi_2018_Ways-of-Following.pdf. Luettu 23.9.2021.
Koski, Leena & Moore, Erja (2001) Näkökulmia aikuisuuteen ja aikuiskasvatukseen. Aikuiskasvatus 1, 4–13.
Kosonen, Toni (2016) Opiskeleva ammattimies, yhteiskuntaluokka ja sukupuoli: tutkimus ammatilliseen aikuiskoulutukseen osallistuvista työläismiehistä. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.
Käll, Lisa (2016) (toim.) Bodies, Boundaries and Vulnerabilities: Interrogating Social, Cultural and Political Aspects of Embodiment. Cham: Springer.
Käyhkö, Mari (2011) Vieras omassa perheessä. Koulussa hyvin menestyneiden tyttöjen koulunkäynti työläisperheessä. Kasvatus 42 (5), 415–426.
Käyhkö, Mari (2014) Kelpaanko? Riitänkö? Kuulunko? Työläistaustaiset naiset, yliopisto-opiskelu ja luokan kokemukset. Sosiologia 1, 4–20.
Laakkonen, Erja & Manninen, Jyri & Kauppila, Juha (2017) Nuoret aikuiset naiset elinikäisinä oppijoina: Notkeaa toimijuutta työn, perheen ja opiskelun rajapinnoilla? Aikuiskasvatus, 37 (1), 4–18.
Laine, Pertti (2015) Oppimismahdollisuudet, osaaminen ja työhyvinvointi. Aikuiskasvatus 35 (1), 30–46.
Malinen, Anita (2000) Towards the Essence of Adult Experiential Learning: A Reading of the Theories of Knowles, Kolb, Mezirow, Revans and Schön. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
Matutinović, Igor & Salthe, Stanley N. & Ulanowicz, Robert E. (2016) The Mature Stage of Capitalist Development: Models, Signs and Policy Implications. Structural Change and Economic Dynamics 36 (39), 17–30.
Mulcahy, Diane (2014) Re-thinking Teacher Professional Learning. A More than Representational Account. Teoksessa Tara Fenwick & Monika Nerland (toim.) Reconceptualising Professional Learning: Sociomaterial Knowledges, Practices, and Responsibilities. New York: Routledge, 52–66.
Munro, Vanessa & Scoular, Jane (2012) Abusing Vulnerability? Contemporary Law and Policy Responses to Sex Work in the UK. Feminist Legal Studies 20 (3), 189–206.
Mäki, Kimmo & Vanhanen-Nuutinen, Liisa & Töytäri-Nyrhinen, Aija (2011) ”Mitä otat pois, jos uutta tulee tilalle?” Ajanhallinta ja johtaminen ammattikorkeakoulussa. Aikuiskasvatus 31 (1), 14–24.
Nikander, Pirjo & Zechner, Minna (2006) Ikäetiikka – elämänkulun ääripäät, haavoittuvuus ja eettiset kysymykset. Yhteiskuntapolitiikka 71 (5), 515–526.
Nori, Hanna & Vanttaja, Markku (2018) Pitkä tie yliopistoon: Toisen mahdollisuuden käyttäjät. Aikuiskasvatus 38 (4), 276–290.
Oliviero, Katie (2018) Vulnerability Politics. The Uses and Abuses of Precarity

in Political Debate. New York: NYU Press.
Pasanen, Tytti (2020) Everyday Physical Activity in Natural Settings and Subjective Well-being: Direct Connections and Psychological Mediators. Tampere: Tampere University.
Pihkala, Panu (2017) Päin helvettiä? Ympäristöahdistus ja toivo. Helsinki: Kirjapaja.
Pihkala, Panu (2019) Mieli maassa? Ympäristötunteet. Helsinki: Kirjapaja.
Rikala, Sanna (2013) Työssä uupuvat naiset ja masennus. Tampere: Tampere University Press.
Rikala, Sanna (2019) Nuorten aikuisten masennus ja sosiaalinen kipu. Teoksessa Karin Filander & Päivi Siivonen & Maija Korhonen (toim.) Huiputuksen moraalijärjestys. Osallisuuden ja sosiaalisen kivun kertomuksia. Vastapaino: Tampere, 273–300.
Saarelma, Osmo (2021) Haava. Lääkärikirja Duodecim. https://www.terveyskirjasto.fi/dlk00215. Luettu 15.5.2021.
Saari, Antti & Harni, Esko (2015) Kyyhky ja opetuskone: inhimillisen ja ei-inhimillisen yhteenliittymiä B. F. Skinnerin behaviorismissa. Kasvatus ja aika 9 (1), 41–55.
Salonen, Arto O. (2020) Planetaarinen sivistys on vastaus aikamme ongelmiin. UEF Puheenvuoroja. https://blogs.uef.fi/puheenvuoroja/2020/01/30/planetaarinen-sivistys-on-vastaus-aikamme-ongelmiin. Luettu 7.9.2020.
Salonen, Arto O. & Joutsenvirta, Maria (2018) Vauraus ja sivistys yltäkylläisyyden ajan jälkeen. Aikuiskasvatus 38 (2), 84–101.
Salonen, Kirsi (2020) Kokonaisvaltainen luontokokemus hyvinvoinnin tukena. Tampereen yliopiston väitöskirjat 253. Tampere: Tampereen yliopisto.
Sangervo, Julia (2020) Ilmastoahdistus ja ilmastotoivo: tunteiden yhteys ilmastotoimiin. Pro gradu -tutkielma. Tampere: Tampereen yliopisto.
Silvennoinen, Heikki & Lindberg, Matti (2015) Aikuiskoulutukseen osallistuminen Suomessa. Aikuiskasvatus 35 (4), 266–285.
Steffen, Will & Rockström, Johan & Richardson, Katherine & Lenton, Timothy M. & Folke, Carl & Liverman, Diana & Summerhayes, Colin P. & Barnosky, Anthony D. & Cornell, Sarah E. & Crucifix, Michael & Donges, Jonathan F. & Fetzer, Ingo & Lade, Steven J. & Scheffer, Marten & Winkelmann, Ricarda & Schellnhuber, Hans Joachim (2018) Trajectories of the Earth system in the Anthropocene. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America PNAS 115 (33), 8252–8259.
Strom, Kathryn & Viesca, Kara (2020) Towards a Complex Framework of Teacher Learning-practice. Professional Development in Education 47 (2–3), 209–224.
Tapanila, Katriina (2020) Akateemisen työn merkityksellisyys ja yliopiston

muuttuvat vaatimukset. Aikuiskasvatus 40 (1), 36–51.
Taylor, Carol (2016) Edu-crafting a Cacophonous Ecology: Posthumanist Research Practices for Education. Teoksessa Carol Taylor & Christina Hughes (toim.) Posthuman research practices in education. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 5–24.
Tiainen, Katariina & Leiviskä, Anniina & Brunila, Kristiina (2019) Democratic Education for Hope: Contesting the Neoliberal Common Sense. Studies in Philosophy and Education 38 (6), 641–655.
Toiviainen, Hanna & Kersh, Natasha & Hyytiä, Jaakko (2019) Understanding Vulnerability and Encouraging Young Adults to Become Active Citizens Through Education: The Role of Adult Education Professionals. Journal of Adult and Continuing Education 25 (1), 45–64.
Vaittinen, Tiina (2015) The Power of the Vulnerable Body. A new political understanding of care. International Feminist Journal of Politics 17 (1), 100–118.
Vilppola, Johanna (2021) Toimijat, taistelijat, tipahtaneet – Koulutus- ja työtoimijuus mielenterveyskuntoutujien elämänkerronnoissa. Turku: Turun yliopisto.
Virokannas, Elina, Liuski, Suvi & Kuronen, Marjo (2020) The contested concept of vulnerability – a literature review. European Journal of Social Work 23 (2), 327–339.
Vuorikoski, Marjo & Ojala, Hanna (2006) Sukupuoli aikuiskasvatuksen tutkimuskohteeksi. Aikuiskasvatus 26 (4), 316–322.